

**Τέσσερα μυθιστορήματα της Βούλας Μάστορη:
Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι, Στο γυμνάσιο, Ένα-ένα-τέσσερα,
Κάτω απ' την καρδιά της
ερμηνεύονται με βάση την Ψυχαναλυτική Θεωρία του S. Freud και την Προσωποκεντρική Θεωρία
του C. Rogers**

Έλενα Χ. Στανιού

Στην παρούσα εργασία, θα χρησιμοποιήσουμε δύο θεωρίες προσωπικότητας, την Ψυχαναλυτική θεωρία του Freud και την Προσωποκεντρική θεωρία του Rogers, για να προσεγγίσουμε τέσσερα μυθιστορήματα της Β. Μάστορη, Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι, Στο γυμνάσιο, Ένα-ένα-τέσσερα, Κάτω απ' την καρδιά της. Θα ασχοληθούμε με τα τέσσερα αυτά λογοτεχνικά κείμενα παιδικής και εφηβικής ηλικίας, σα να πρόκειται, στην ουσία, για ένα ενιαίο έργο, μια και εξιστορείται η ζωή της ίδιας ηρωίδας, από τα σχολικά της χρόνια ως τη στιγμή που παντρεύεται και αποκτά δικά της παιδιά. Σε μια πρώτη φάση, θα δούμε περιληπτικά, ένα-ένα ξεχωριστά, τα μυθιστορήματα που θα μας απασχολήσουν. Έπειτα, θα αναφερθούμε σύντομα στα βασικά χαρακτηριστικά των δύο θεωριών, του Freud και του Rogers, και, τέλος, θα γίνει η ερμηνεία των κειμένων, σαν ένα ενιαίο κείμενο, με βάση πρώτα τη μία και έπειτα την άλλη θεωρία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης ενός λογοτεχνικού κειμένου, οι εσωτερικές διαδικασίες και αντιδράσεις που υλοποιούνται μέσα στο άτομο είναι συνεχείς και εξελισσόμενες. (Hawthorn, 2002:36). Με τη χρήση, επίσης, της ιδιαίτερης λογοτεχνικής γλώσσας που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας (Wellek & Warren, 1984:24), νιώθουμε να συμπορευόμαστε με τους ήρωες, παίρνοντας μέρος σε κάθε προσωπική τους στιγμή. Λίγες μελέτες πάνω στην παιδική λογοτεχνία επικεντρώνονται στους ήρωες-χαρακτήρες ενός λογοτεχνικού κειμένου, τόσο σαν στοιχεία της πλοκής, όσο και σαν πραγματικές υπάρξεις με τη δική τους δυναμική και τη δική τους ψυχοσωματική πραγματικότητα (Nikolajeva, 2002:3). Τα βασικά στοιχεία που μας οδηγούν στην ερμηνεία και ανάλυση των χαρακτήρων, είναι ερωτήσεις του τύπου «ποιοί είναι», «τι κάνουν» ή «τι αντιπροσωπεύουν» (Nikolajeva, 2005:145). Ο συγγραφέας αποδίδει τους χαρακτήρες και τη ζωή τους, δίνοντας το δικό του χαρακτηριστικό στίγμα, με το δικό του καθαρά προσωπικό τρόπο γραφής και το δικό του τρόπο χρήσης της γλώσσας. Η γλώσσα, εξάλλου, είναι ένας βασικός τρόπος επικοινωνίας, που, όσο περισσότερο καλλιεργείται και βελτιώνεται, τόσο καλύτερη επικοινωνία έχουμε (Αναγνωστόπουλος, 2001:19). Η λογοτεχνία χρησιμοποιεί τη γλώσσα με ιδιαίτερους τρόπους. Είτε χρησιμοποιεί την καθημερινή και οικεία προς τον αναγνώστη γλώσσα, είτε αποκλίνει συστηματικά από την καθημερινή ομιλία (Ήγκλετον, 1996:22), αλλά, και στις δύο περιπτώσεις, όμορφες εικόνες ή ιδέες εκφράζονται μέσα από ένα σύνολο ευχάριστων και με ιδιαίτερη μαεστρία τακτοποιημένων λέξεων (Nodelman, 1992:11). Όταν πρόκειται να προσεγγίσουμε ένα παιδικό λογοτεχνικό βιβλίο, πρέπει αρχικά να προσδιορίσουμε τη θεωρία ή τις θεωρίες, βάση των οποίων θα ερμηνεύσουμε το κείμενο, αλλά και να επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε κάποια συγκεκριμένα στοιχεία που απαρτίζουν το κείμενο, όπως είναι οι χαρακτήρες που αναπτύσσει ο συγγραφέας, η πλοκή της ιστορίας και το σκηνικό όπου εκτυλίσσεται (Καρπόζηλου, 2002:170).

Τα τέσσερα μυθιστορήματα της Βούλας Μάστορη, Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι, Στο γυμνάσιο, Ένα-ένα-τέσσερα, Κάτω απ' την καρδιά της, αφορούν τέσσερις διαφορετικές στιγμές στη ζωή των ίδιων ανθρώπων, που τους βλέπουμε να μεγαλώνουν, να αλλάζουν ζωή, να προσαρμόζονται στις εκάστοτε συνθήκες, άλλοτε πιο εύκολα κι άλλοτε πιο δύσκολα, και, μέσα από την πορεία αυτή, η μικρή ηρωίδα γίνεται γυναίκα, περνώντας από τη δύσκολη ηλικία της εφηβείας με τους απαραίτητους προβληματισμούς και τα πρώτα ερωτικά σκιρτήματα της νεανικής ψυχής. Αυτές οι τέσσερις διαφορετικές χρονικές περιόδους αποτελούν μια λογική συνέχεια στη ζωή των ηρώων, σαν να επρόκειτο για ένα ενιαίο μυθιστόρημα, το μυθιστόρημα μαθητείας (bildungsroman) (Αμπατζοπούλου, 1994:74-88, Αναγνωστοπούλου, 2002:3-5, Buckley, 1974, Ζερβού, 1993:149-175, Σαχίνης, 1983:13-64, Suleiman, 1983), όπου οι ήρωες ενηλικιώνονται, όχι μόνο μέσα από το πέρασμα του χρόνου, αλλά και μέσα από τις δυσκολίες της ζωής. Η παιδική και εφηβική ηλικία αποτελούν δύο, ιδιαίτερα, σημαντικές περιόδους στη ζωή του ανθρώπου, όπου οι εκπρόσωποι τους κρύβουν μέσα τους τη δική τους ολοκληρωμένη προσωπικότητα (Nikolajeva, 1995).

Λαμβάνοντας υπόψη το χωροχρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίζονται τα γεγονότα των τεσσάρων αυτών μυθιστορημάτων, θα ερμηνεύσουμε τους χαρακτήρες και τη συμπεριφορά των ηρώων, με βάση την Ψυχαναλυτική Θεωρία του Freud και την Προσωποκεντρική Θεωρία του Rogers για την προσωπικότητα. Η επιλογή των δύο αυτών θεωριών έγινε, για το λόγο ότι η Ψυχαναλυτική Θεωρία του Freud, από τη μια μεριά, κατέχει εξέχουσα θέση στον πολιτισμό μας, λόγω της θέσης της στην ιστορία της Ψυχολογίας και της σημασίας της ως πρότυπο ψυχοδυναμικής θεωρίας για την προσωπικότητα και η Προσωποκεντρική Θεωρία του Rogers, από την άλλη, τονίζει γιατί μπορούμε και πρέπει να κατανοούμε τους ανθρώπους σύμφωνα με το πώς βλέπουν τον εαυτό τους και τον κόσμο γύρω τους (Pervin & John, 1999:114-115, 237).

Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι: Βρισκόμαστε στη δεκαετία του '50 (1954-1956), στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Η Άννα, η νεαρή πρωταγωνίστρια, είναι μαθήτρια του Δημοτικού. Ζει με την οικογένειά της, τον πατέρα της, τη μητέρα της, τις δυο μεγαλύτερες αδερφές της και τον αδερφό της στην επαρχία. Μια επαρχία, όπου τα παιδιά μεγαλώνουν κοντά στη φύση, τις χαρές και τους κινδύνους που αυτή επιφυλάσσει. Οι γυναίκες, αλλά και οι άντρες της ελληνικής επαρχιακής πόλης στερούνται παιδείας, εκτός από τη Γιατρίνα, η οποία έχει πιο ανοικτές ιδέες, που ξεφεύγουν από κληροδοτημένες προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες, τον Αξιωματικό, τον Ψάλλη, τον πατέρα της Άννας, που υπεραγαπά την κόρη της, αλλά και η ίδια δειχνει να του έχει μεγάλη αδυναμία, τους δασκάλους και το διευθυντή του σχολείου. Η Άννα είναι αγοροκόριτσο. Της αρέσει να παίζει με τα αγόρια, μάλιστα την εξέλεξαν και αρχηγό. Η μάνα της όλο φωνάζει: «Αχ, γιατί να μην είναι κι η Άννα σαν τις μεγάλες μου κόρες; Το νου της όλο στη σκανταλιά, σαν το αγόρι μου. Σαν να 'χω δυο αρσενικά!» (σ. 34). Όμως του μπαμπά είναι η χαϊδεμένη. Ποτέ δεν τη μαλώνει, αλλά πάντα έχει μια δικαιολογία για τις ενέργειές της. Της έχει εμπιστοσύνη και πιστεύει πως ό,τι κάνει η Άννα, έχει κάποιο λόγο. Προς το τέλος του βιβλίου, που συμπίπτει με το τέλος του Δημοτικού, η γυναικεία φύση της Άννας αρχίζει να παίρνει το πάνω χέρι. Παρακολουθούμε τις αλλαγές στον τρόπο σκέψης της και στη συμπεριφορά της. Κολακεύεται και αποδέχεται τη συμπάθεια του συμμαθητή και φίλου της Γιώργου, που μέχρι εκείνη τη στιγμή

την απέκρουε. Με ανυπομονησία περιμένουν να ξαναβρεθούν στο Γυμνάσιο. Στο γυμνάσιο: 1957-1958. Η Άννα πέρασε στις εξετάσεις και μπήκε στο Γυμνάσιο, αν και η μάνα της ήθελε να την κάνει μοδίστρα και να την παντρεύει: «Ο προορισμός της γυναίκας είναι να παντρευτεί, να κάνει παιδιά, να...» (σ. 9). Η πρώτη κακή εμπειρία της Άννας ήταν η μετακόμισή τους σ' ένα άλλο σπίτι της επαρχιακής πόλης, με λιγότερες δυνατότητες απόδρασης στην αγαπημένη της φύση. Η επόμενη τραυματική εμπειρία συνδέεται με τα δήθεν αθώα χαιδολογήματα του φούρναρη, όταν πια άρχισε να γίνεται εμφανής η γυναικεία φύση της. Στην πορεία της ιστορίας, παρακολουθούμε τους αυστηρούς κανόνες στο Γυμνάσιο θηλέων, τις φιλίες της, την άσχημη αντιμετώπιση από τ' αγόρια, ακόμα κι από το Γιώργο, τη στενή σχέση με τον αγαπημένο της φιλόλογο και τον πλατωνικό έρωτά της προς αυτόν και τη φιλία της με το Μάριο, που, ενώ όλοι τον έχουν για θηλυπρεπή, εκείνος της εξομολογείται τη συμπάθειά του. Η εισαγωγή της Άννας στην έμμηνο ρύση γίνεται μέσα από πλήρη άγνοια, μια και η μητέρα της αποφεύγει τη σχετική συζήτηση. « - Τι πάει να πει είσαι αδιάθετη; - Ότι... δεν αισθάνεσαι καλά. - Αυτό το ξέρω. Μήπως σημαίνει τίποτε άλλο; - Τι να σημαίνει, βρε Άννα; Οχι, εσύ και οι ερωτήσεις σου! Δε μαθαίνεις τίποτε σ' αυτό το Γυμνάσιο πια;» (σ. 53). Το βιβλίο τελειώνει με την Άννα να ετοιμάζεται για την Αθήνα. Μία ακόμη μετακόμιση που θα της στοιχίσει, γιατί, από τη μια, θα χάσει τον αγαπημένο της καθηγητή και, από την άλλη, θα στερηθεί για αρκετό καιρό τον πατέρα της, το στήριγμά της, μέχρι να τακτοποιήσει τη δουλειά του.

Ένα-ένα-τέσσερα: 1958-1963. Το 1963, το πολίτευμα στην Ελλάδα είναι βασιλευόμενη δημοκρατία. Όταν, στις 11 Ιανουαρίου, η κυβέρνηση απορρίπτει τα αιτήματα δασκάλων και καθηγητών, στις 19 του ίδιου μήνα αρχίζει πανελλαδική απεργία σαράντα χιλιάδων εκπαιδευτικών. Στις 15 Φεβρουαρίου, φοιτητές και μαθητές συγκεντρώνονται σε συλλαλητήριο και βαδίζουν προς τα Προπύλαια, πρώτον για να γιορτάσουν την εκατομμυριοστή ψήφο του Πανσπουδαστικού Δημοψηφίσματος να διατεθεί το 15% του κρατικού προϋπολογισμού στην παιδεία και δεύτερον, για να διατρανωθεί η πίστη τους στα ιδεώδη της δημοκρατίας σύμφωνα με το σύνταγμα. Κύρια συνθήματα είναι: «Προίκα στην Παιδεία κι όχι στη Σοφία», την κόρη των τότε βασιλιάδων Παύλου και Φρειδερίκης Γλύξμπουργκ που παντρεύτηκε το Χουάν Κάρλος της Ισπανίας, και «Ένα-ένα-τέσσερα», που είναι ο αριθμός του τελευταίου άρθρου του συντάγματος της εποχής, που λέει ότι «η τήρησις του παρόντος συντάγματος επαφίεται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων». Μέσα σ' αυτό το συλλαλητήριο, η Άννα, στην τελευταία τάξη πια του Γυμνασίου, εμπλέκεται χωρίς καλά καλά να το καταλάβει. Εν τω μεταξύ, μαθαίνουμε για τα πρώτα χρόνια της ζωής της στην Αθήνα, την αντιμετώπιση από τις συμμαθήτριάς της, τη φιλία της με τη Μαιρη, την έλλειψη του πατέρα, μέχρι να μπορέσει να έρθει κι εκείνος, τις πρώτες συναντήσεις με αγόρια, τους αρραβώνες των αδερφών της και τη μαμά της, που είναι ακόμη σχετικά απόμακρη.

Κάτω απ' την καρδιά της: 1967-1974. Η συγγραφέας δεν κάνει καμία αναφορά στα χρόνια ανάμεσα από το 1963-1967. Καταλαβαίνουμε, όμως, τις αλλαγές που έχουν συμβεί, γιατί το 1967 βρίσκει τον πατέρα της Άννας στην Αθήνα, την Άννα παντρεμένη με κάποιον σχεδόν είκοσι χρόνια μεγαλύτερό της, από πολύ καλή οικογένεια, που την αγαπάει και τη φροντίζει, χωρισμένο με παιδί οχτώ χρονών, ενώ η ίδια η Άννα είναι έγκυος και έχει αποκτήσει ήδη κι άλλο παιδί. Όλα αγόρια. Παρακολουθούμε τη σχέση της Άννας με την οικογένεια του άντρα της, την επαφή του πρώτου του γιου με τη μητέρα του, την αγάπη του προς την Άννα που εξελίσσεται σε ερωτικό σκίρτημα και τους χειρισμούς της Άννας για την αντιμετώπισή τους. Ακόμη, βλέπουμε πόσο επηρέασε το πολίτευμα της δικτατορίας τους φίλους και την οικογένεια της Άννας. Κι όλα αυτά τα πληροφορούμαστε από το αγέννητο μωρό, που από θέση ασφάλειας κάτω από την καρδιά της μαμάς του, αρνείται να γεννηθεί(!). Μέσα από το χρονικό της παράξενης αυτής εγκυμοσύνης, που μόνο σε ένα μυθιστόρημα μπορεί να συμβεί, οδηγούμαστε σταδιακά προς την ολοκλήρωση της προσωπικότητας της Άννας, που έρχεται στην ηλικία των εικοσιεπτά της χρόνων, με τη γέννηση του δεύτερου δικού της παιδιού και το μεγάλο τραγικό γεγονός, το θάνατο του αγαπημένου της πατέρα.

ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ FREUD ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ

Την ψυχαναλυτική θεωρία του ο Freud τη στήριξε στις προσωπικές του, κυρίως, εμπειρίες. Παρατήρησε ότι οι κύριες συναισθηματικές καταστάσεις είχαν σχέση με σεξουαλικές δυσκολίες και συγκρούσεις που ανάγονταν στα πρώτα παιδικά χρόνια. Χρησιμοποίησε την ύπνωση, αλλά και τον ελεύθερο συνειρμό, όπου ο ασθενής ευθαρρύνεται να εκφραστεί ελεύθερα. Έτσι, οδηγείται στη συναισθηματική κάθαρση.

Η Ψυχανάλυση μπορεί να περάσει από δύο χαρακτηριστικές φάσεις:

Την αντίσταση και τη συναισθηματική μεταβίβαση.

Ακόμη, ο Freud εισήγαγε την έννοια του ασυνείδητου. Η προσωπικότητα είναι σαν ένα παγόβουνο: μόνο ένα μικρό του μέρος είναι εμφανές και ορατό, ενώ το υπόλοιπο, το μεγαλύτερο, παραμένει καλυμμένο και απόκρυφο.

Ειδικότερα, ο Freud διακρίνει τριών ειδών ψυχολογικές διαδικασίες και δραστηριότητες:

I. Τις συνειδητές (ό,τι προσλαμβάνει και αντιλαμβάνεται το άτομο, σε κάθε δεδομένη στιγμή).

II. Τις υποσυνείδητες (όλα τα γεγονότα, σκέψεις, ιδέες, αναμνήσεις, εκτός της άμεσης επίγνωσης του ατόμου, αλλά άμεσα διαθέσιμα).

III. Τις ασυνείδητες (παιδικές και τρέχουσες εμπειρίες, αναμνήσεις, φόβοι, ελπίδες, επιθυμίες, ορέξεις, σκέψεις και ορμές, εκτός επίγνωσης, μέσω μιας λογοκριτικής διαδικασίας, που προστατεύει το άτομο από την απειλή απαράδεκτων επιθυμιών και παρορμήσεων).

Ακόμη, σύμφωνα με τη θεωρία του Freud, ο ανθρώπινος ψυχισμός, η προσωπικότητα, αποτελείται από τρία αλληλεξαρτώμενα στρώματα:

Το Εκείνο, το Εγώ και το Υπερεγώ.

Το Εκείνο (id) είναι το ασυνείδητο μέρος της ψυχικής ζωής και περιλαμβάνει τα ένστικτα, τις πρωτόγονες ορμές και τις απωθημένες επιθυμίες. Το γνωρίζουμε μόνο έμμεσα, με τα όνειρα – κατά τη διάρκεια των οποίων τότε επιβάλλεται το ασυνείδητο πότε το Εγώ που αμύνεται με μεγαλύτερη ενέργεια (Freud, 1992:35) –, τις παραδρομές της γλώσσας και τον ελεύθερο συνειρμό. Ο Freud μίλησε για την αρχή της ευχαρίστησης (libido είναι η γενετήσια ορμή, η ορμή για ηδονή). Αργότερα, πρόσθεσε στο Εκείνο ένα ακόμη κίνητρο, το ένστικτο της καταστροφής, εξηγώντας, έτσι, τη μανία αλληλοεξόντωσης που έδειξαν οι άνθρωποι στον παγκόσμιο πόλεμο. Το ένστικτο αυτό παράγει παρορμήσεις σκληρότητας, επιθετικότητας, καταστροφικότητας, ακόμη και αυτοκαταστροφής και αυτοτιμωρίας. Τα δύο αυτά αντιθετικά ένστικτα – το ένστικτο της ζωής και το ένστικτο του θανάτου – συνυπάρχουν στο Εκείνο και το καθένα απαιτεί άμεση ικανοποίηση.

Το Εγώ (Ego) είναι ο πραγματικός εαυτός μας, το συνειδητό μέρος της ψυχικής μας συσκευής, που αναπτύσσεται καθώς το άτομο μεγαλώνει κι έρχεται σ' επαφή με τον κόσμο γύρω του. Περιλαμβάνει τις διάφορες ικανότητες, αντιληπτικές, γνωστικές, με τις οποίες το άτομο γνωρίζει τον κόσμο γύρω του, σκέπτεται και ενεργεί. Λειτουργεί με βάση την αρχή της πραγματικότητας και είναι ο ρυθμιστής της ανθρώπινης συμπεριφοράς, μεταξύ των εσωτερικών παρορμήσεων του Εκείνου και των περιορισμών και απαγορεύσεων που επιβάλλει η κοινωνία. Όταν οι απαιτήσεις του Εκείνου είναι εξωπραγματικές, το Εγώ, είτε τις διοχετεύει σε υποκατάστατες ενέργειες κοινωνικά αποδεκτές, είτε τις απωθεί στο ασυνείδητο. Στις απωθημένες αυτές ανεκπλήρωτες επιθυμίες βρίσκεται ο πυρήνας των νευρώσεων.

Το Υπερεγώ (Superego) περιλαμβάνει το σύνολο των κανόνων συμπεριφοράς που επιβάλλει η κοινωνία. Σύμφωνα με τον Freud, το Υπερεγώ δημιουργείται κατά την παιδική ηλικία, τότε που το παιδί συναισθάνεται την αδυναμία του έναντι των μεγαλύτερων και προσπαθεί να γίνει σαν αυτούς, υιοθετώντας τους τρόπους συμπεριφοράς τους. Η ψυχολογική αυτή διαδικασία, με την οποία το παιδί επιτυγχάνει να εξομοιώνεται με διάφορα πρότυπα συμπεριφοράς, λέγεται ταύτιση.

Τα τρία αυτά μέρη της προσωπικότητας αντιστοιχούν στις τρεις πτυχές της ψυχικής ζωής: τη βιολογική, την ψυχολογική και την κοινωνική. Για να υπάρξει ψυχική ηρεμία και υγεία, θα πρέπει τα τρία αυτά στοιχεία να βρίσκονται σε αρμονική ισορροπία: Το Εγώ να ικανοποιεί τις ανάγκες του Εκείνου, με τρόπο λογικό και ηθικό, αποδεκτό από το Υπερεγώ. Συχνά, όμως, οι πρωτόγονες ενστικτώδεις επιθυμίες και απαιτήσεις του Εκείνου συγκρούονται με τις επιταγές του Υπερεγώ. Τότε, τα στοιχεία της ψυχής συγκρούονται μεταξύ τους, υπάρχει ενδοψυχική σύγκρουση. Η λύση που δίνει το Εγώ στις συγκρούσεις αυτές αποτελεί βασικό στοιχείο της ψυχικής υγείας. Το Εγώ, για να εξασφαλίσει την ισορροπία μεταξύ των τριών μερών του ψυχισμού, συχνά καταφεύγει στους μηχανισμούς άμυνας (Παρασκευόπουλος, 1988:42-47), όπως είναι η προβολή, η άρνηση, η εκλογίκευση, η απώθηση, η εξιδανίκευση/μετουσίωση, η παλινδρόμηση, η ενδοβολή, η ταύτιση, η μετατόπιση, η απομόνωση, η ονειροπόληση (Φρόυντ, 1978:46). Επίσης, ανέπτυξε τα στάδια από τα οποία περνάει ένα παιδί κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής του (Στοματικό, Πρωκτικό, Φαλλικό, Της λανθάνουσας σεξουαλικότητας και Το στάδιο της ετερόφυλης σεξουαλικότητας) (Παρασκευόπουλος, 1985:51), το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα και τη λύση του (Φρόυντ, χ.χ.:110-111).

Η ΠΡΟΣΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ CARL ROGERS ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ

Ο Rogers ξεκινά από την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός και λογικός κι ότι η κύρια έμφυτη ανάγκη του είναι η ανάγκη για αυτοπραγμάτωση, η οποία συντελείται μέσα από την αλληλεπίδραση και τις συγκρούσεις του ατόμου με το περιβάλλον, ιδιαίτερα το κοινωνικό. Το περιβάλλον, όμως, όπως το αντιλαμβάνεται το ίδιο το άτομο κι όχι όπως είναι στην πραγματικότητα. Η εξωτερική πραγματικότητα παίρνει, έτσι, έναν προσωπικό και μοναδικό χαρακτήρα και η εμπειρία του ατόμου είναι μια βιωμένη πραγματικότητα, πρόκειται, δηλαδή, για μια υποκειμενική εμπειρία. Ανάμεσα στην ανάγκη για αυτοπραγμάτωση και την υποκειμενική εμπειρία παρεμβάλλονται κάποιοι μηχανισμοί, που ο καθένας παίζει το δικό του ρόλο στην ανάπτυξη της προσωπικότητας. Οι μηχανισμοί αυτοί είναι οι παραμορφωτικοί-αλλοιωτικοί, αλλά και προστατευτικοί και βοηθούν το άτομο να αλλοιώσει την εξωτερική πραγματικότητα, για να είναι η εμπειρία και η αυτο-εικόνα σε συμφωνία. Πολλές, όμως, από τις νέες εμπειρίες βρίσκονται σε ασυμφωνία με την παρούσα δομή του εαυτού, γι' αυτό το άτομο βιώνει άγχος. Για να το αποφευχθεί αυτό το άγχος, επιστρατεύονται σαν άμυνα οι αλλοιώσεις της εμπειρίας, με αποτέλεσμα να εκδηλωθούν αλλοιώσεις του εαυτού (Παρασκευόπουλος, 1988:115-116), κάτι που απασχόλησε ιδιαίτερα το Rogers, σχετικά με την ανάπτυξη του παιδιού.

Οι κυριότεροι μηχανισμοί είναι:

Η προσωπική εσωτερική δύναμη που διαθέτει κάθε άτομο

Η αυτό-κατανόηση

Η αυτό-αντίληψη

Η ανάγκη για θετική (αυτο-)εκτίμηση,

Οι συνθήκες αξίας

Η ανάγκη να μπορεί το ίδιο το άτομο να συμπεριφερθεί σύμφωνα με τις επιθυμίες του (Rogers, 1978:7).

Ένα παιδί θα αναπτύξει έναν υγιή εαυτό, όταν μεγαλώνει μέσα σε ένα περιβάλλον, όπου μπορεί να αποδεχθεί τον εαυτό του και να γίνει αποδεκτό από τους γονείς του, οι οποίοι οφείλουν να ανακαλύψουν και να καλλιεργήσουν τις έντονα θετικές τάσεις που υπάρχουν μέσα στα κατάβαθα της ψυχής του (Rogers, 1961:27).

Οι τομείς που απασχόλησαν τον Rogers στη σχέση γονέα-παιδιού είναι:

Ο βαθμός αποδοχής, ενδιαφέροντος, στοργής και τρυφερότητας προς το παιδί

Ο βαθμός ανεκτικότητας και τιμωρίας

Η αλληλεπίδραση γονέα-παιδιού

Βασικό ρόλο στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης του παιδιού παίζει ένα περιβάλλον που ευνοεί τη δημιουργικότητά του και σέβεται την προσωπικότητά του (Pervin & John, 1999:260-261).

Ι. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ FREUD

Στο πρώτο λογοτεχνικό κείμενο της Β. Μάστορη, Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι, οι βασικοί χαρακτήρες που αναπτύσσονται είναι αυτοί της μικρής πρωταγωνίστριας, της Άννας, του πατέρα και της μητέρας της. Τα αδέρφια της, όπως και οι υπόλοιποι κάτοικοι της μικρής επαρχιακής πόλης, λειτουργούν ως υποστηρικτικοί ρόλοι, για να στηθεί η πλοκή της ιστορίας.

Η Άννα βρίσκεται στο τέλος του φαλλικού σταδίου, κατά τον Freud, και μέσα από τη συμπεριφορά της διαφαίνεται ένα ξεκάθαρο σύμπλεγμα της Ηλέκτρας, που, λογικά, θα έπρεπε να είναι στο τελικό στάδιο, όπου το μικρό κορίτσι ταυτιζόμενο με το πρότυπο της μητέρας, θα το λύσει και θα περάσει ανώδυνα στο στάδιο της λανθάνουσας σεξουαλικότητας. Δείχνει μία έκδηλη αγάπη προς τον πατέρα της, που ο ίδιος την αποδέχεται και της την ανταποδίδει. Μέσα σε ένα περιβάλλον που νιώθει να την ννίγει, όπου οι βασικές ενασχολήσεις κυμαίνονται γύρω από την οικογένεια και το νοικοκυριό, αντιδρά με έναν καθαρά αντιθετικό τρόπο. Από τη μια, δέχεται με ανακούφιση τη στοργή, την αγάπη, τα χάδια και την κατανόηση του πατέρα, και είναι σαν να ανταγωνίζεται τη μητέρα της για τη στοργή του αυτή του πατέρα (Cole & Cole, 2001:196), από την άλλη, όμως, στις συναναστροφές της με τους συνομηλίκους, αρνείται κατηγορηματικά τη γυναικεία της φύση, που δεν είναι ακόμη έκδηλη και θεωρεί τον εαυτό της αγόρι, τουλάχιστον σε ένα αρχικό στάδιο, μέχρι την είσοδό της στην εφηβεία: «- ...Αυτά τα πράγματα δεν είναι για κορίτσια... - Και ποιος σου είπε πως είμαι κορίτσι; Την

κόβει η άλλη. Αγόρι είμαι! Κι είμαι αρχηγός αγοριών!» (σ. 113) Η Άννα ξεφεύγει από τον κανόνα, που θέλει τα κορίτσια να ακολουθούν τα μητρικά πρότυπα. Να παίζουν με τις κούκλες τους, να τις βαφτίζουν και να τις κρατούν. Όλα αυτά τα γυναικεία καμώματα τα θεωρεί ανιαρά και, ίσως, καταπιεστικά. Ούτε, βέβαια, καταδέχεται να αντιδράσει με κλάματα σε κάποιες δυσκολίες, παρά προσπαθεί να φερθεί σαν άντρας, με γενναιοσύνη. Έμμεσα, παρατηρούμε τα πρότυπα της εποχής, που η συγγραφέας προβάλλει μέσα από το κείμενό της, και με την άρνηση της Άννας να τα αποδεχτεί, φαίνεται να τα αρνείται κι η ίδια. Το Υπερεγώ της μικρής ηρωίδας καθρεφτίζει το Υπερεγώ της δημιουργού της. Και οι δύο, χρησιμοποιώντας το μηχανισμό άμυνας της άρνησης, αρνούνται να δεχτούν την πραγματικότητα της εποχής. Μόνο που η Άννα δε φτιάχνει μέσα στη φαντασίωσή της τον επιθυμητό της κόσμο, αλλά ταυτίζεται με το αντίθετο φύλο, ως αντίδραση που αυτό θεωρείται ισχυρό και με περισσότερα ενδιαφέροντα, με κίνδυνο να χάσει τη γυναικεία της φύση, η οποία, λόγω της πολύ λεπτής κατατομής της, αργεί να φανερωθεί. Η μητέρα, με την ανταγωνιστική και αντιδραστική της συμπεριφορά, δε βοηθά καθόλου την κόρη της, αντίθετα την απομακρύνει από κοντά της και την απομακρύνει, έτσι, από το πιο κοντινό γυναικείο πρότυπο. Στη συνέχεια Του αυγουσιπιάτικου φεγγαριού, Στο γυμνάσιο, διαβάζουμε: «Παράξενη γυναίκα αυτή η μάνα μου. Απόμακρη. Ούτε μας χαϊδεύει ούτε μας φιλάει. Χαλάνε έτσι τα παιδιά, λέει. Το λέει και στον πατέρα μου που με φιλάει και με παίρνει στην αγκαλιά του κάθε τόσο. Κι αγαπάει μόνο τον πατέρα μου καταπώς φαίνεται. Εκείνον δε φοβάται μην τον χαλάσει με τη φίλη της. Εμάς, με το σοβαρό, με το άγριο, εκείνον με το γλυκό και το ναζιάρικο. Ευτυχώς, όμως, ο μπαμπάς αγαπάει εμένα περισσότερο» (σ. 23) Κι αυτή η προσκόλληση της Άννας στον πατέρα της θα περάσει αργότερα και σε άλλα άτομα του αντρικού φύλου μεγαλύτερης ηλικίας. Η Σ. ντε Μπωβουάρ αναφέρει σχετικά: «Δεν είναι, όμως, μονάχα ο πατέρας εκείνος που κρατά τα κλειδιά του κόσμου. Για το κορίτσι, όλοι οι άντρες περιβάλλονται φυσιολογικά με το γόητρο του αρσενικού. Παππούδες, μεγαλύτεροι αδερφοί, θείοι, φίλοι του σπιτιού, δάσκαλοι, όλοι γοητεύουν το κορίτσι» (Μπωβουάρ, 1979:300). Έτσι, στη συνέχεια της ιστορίας θα γνωρίσουμε τον πλατωνικό και ανεκπλήρωτο έρωτα της Άννας προς το φιλόλογο της. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως η τρυφερότητα του πατέρα της και η προσκόλλησή της σ' αυτόν, λειτουργεί, κατά κάποιον τρόπο, ευεργετικά προς την Άννα, γιατί της «θύμισε» ότι είναι γυναίκα κι ότι δεν πρέπει να οικειοποιείται τα χαρακτηριστικά του αντίθετου φύλου, αλλά να αφήσει τον εαυτό της να αγαπήσει και να αγαπηθεί από το άλλο φύλο, όπως το θέλει ο προορισμός της. Γίνεται, πραγματικά, μια πάλη ανάμεσα στο Εκείνο (Id) και το Υπερεγώ (Superego) της Άννας. Επαναυάται κάτω από την αντρική φύση και τα προνόμια που αυτή της χαρίζει, κάτι που μπορεί να γίνει εύκολα, μια και είναι τόσο αδύνατη κι έτσι δύσκολα κανείς μπορεί να τη δει σά γυναίκα. Με αυτόν τον τρόπο, όσο κι αν η ίδια θέλει να διώξει από πάνω της τη ρετινιά του αγοροκόριτσου, δεν την αφήνουν οι άλλοι και, ιδιαίτερα, τ' αγόρια, των οποίων, ακριβώς, το ενδιαφέρον θα έπρεπε να προκαλεί. Κι όπως λέει κι η ίδια «Λίγες είναι οι φορές που χαίρομαι που είμαι γυναίκα. Είναι όταν ο μπαμπάς με παίρνει αγκαλιά και με χαϊδεύει σαν μωρό. Αν ήμουνα αγόρι, ποτέ δε θα μου 'κανε τέτοια. Κι όταν μπορώ να κλαίω, χωρίς να νοιάζομαι για καμιά αντρική υπόληψη.» (σ. 98). Έτσι, ενώ ο ψυχισμός της τής υπαγορεύει να συμπεριφέρεται «αντρικεία», οι κοινωνικές επιταγές, ακόμη κι αυτή η αγάπη και η αδυναμία του πατέρα της, ενισχύουν τη γυναικεία της φύση. Το Εγώ, ως ρυθμιστής, πάντα, της πάλης αυτής, προσπαθεί να διατηρήσει την ισορροπία στον ψυχισμό της και επιστρατεύει, για το λόγο αυτό, το μηχανισμό της υποκατάστασης, αλλά και το σχηματισμό αντίδρασης. Προσπαθεί να θέσει ως υποκατάστατο της εξωτερικής γυναικείας εμφάνισης, όχι αυτής που απαιτείται γενικά, αλλά αυτής που υπαγόρευαν τα πρότυπα της εποχής, κάτι άλλο, εξίσου ισχυρό, ίσως και σημαντικότερο, για να ανεβάσει την Άννα στα μάτια των πρώτων αγοριών συμμαθητών της: «Η Άννα έπεσε με τα μούτρα στο διάβασμα... θέλησε να τους δείξει ότι άξιζε τουλάχιστον το μυαλό της» (σ. 50, 51). Η μητέρα δε δείχνει ακόμη να πλησιάζει τα παιδιά της. Στέκεται, πάντα, μια μητέρα που προσφέρει όλα τα γνωστά πράγματα που προσφέρει μια μάνα στα παιδιά της για να μεγαλώσουν, εκτός, όμως, από το πιο απαραίτητο, τη στοργή, την τρυφερότητα, την αγκαλιά, το φιλί, τη ζεστασιά, που μόνο μια μάνα ξέρει να προσφέρει, με το δικό της μοναδικό και υπέροχο τρόπο. Το περίεργο είναι πως η μητέρα της Άννας εκδηλώνει την αγάπη της, μόνο όταν είναι σίγουρη ότι δε γίνεται αντιληπτή από τα παιδιά της! «Με τη βουή της βροχής, η Άννα αποκοιμήθηκε. Η μάνα της ήρθε πιο ύστερα και την είδε. Πάντα της κοιτάζε όλα τα παιδιά της όταν ήταν κοιμισμένα. Και τότε τα φιλούσε. Μόνο τότε. Ο άντρας της την έλεγε εγωίστρια, γιατί έπαιρνε μόνο εκείνη ευχαρίστηση απ' αυτό το φιλί. Μα του απαντούσε πως έτσι δε χαλούσε τα παιδιά.» (σ. 43). Πόσο λάθος έκανε η ίδια και πόσο δίκαιο είχε ο πατέρας! Χωρίς να έχει ιδέα από τους νόμους της Ψυχολογίας και τους σωστούς χειρισμούς των γονιών απέναντι στα παιδιά τους, ήξερε πως η ένδειξη τρυφερότητας και η αποδοχή από μια μητέρα προς τα παιδιά είναι απαραίτητο στοιχείο για την υγιή ανάπτυξη τους. Κι ενώ η Άννα είναι μια μια νεαρή κοπέλα, στη μέση της εφηβείας της, η μητέρα δεν τη βοηθά καθόλου με τη συμπεριφορά της να λύσει το σύμπλεγμα της Ηλέκτρας και να ταυτιστεί μαζί της: «Για τη μάνα μου πάντως είμαι 'τέρας της φύσεως'. Το ξέρω. Δεν το 'πε σήμερα, αλλά εγώ το κατάλαβα. Και ζήλεψε. Ναι, με ζήλεψε. Ζήλεψε που εμένα θα με ζωγραφίσει κάποιος. Εκείνη δεν της έχει ζητήσει ποτέ κανείς κάτι τέτοιο. Κι ας είναι όμορφη. Κι ας είναι ξανθιά και γαλανομάτα. Ευτυχώς, όμως, ο μπαμπάς μου τα κατάλαβε όλα. Κι εκείνος μ' άφησε να πηγαίνω στο σπίτι του φιλόλογου τώρα στις διακοπές. Κι ας έκανε η μαμά όλο 'Χμ, χμ, χμ' και 'Δεν ξέρω... δεν ξέρω...» (σ. 104). Ακόμη κι αν η μητέρα φοβόταν πραγματικά για την κόρη της, μήπως ο καθηγητής έκανε κάτι που δε θα ήταν σωστό, πράγμα που, στη συνέχεια, θα αποδεικνυόταν άδικο, βλέπουμε την ιδέα που είχε σχηματίσει το κορίτσι για τη μάνα, μια ιδέα που τη σπρώχνει συνεχώς προς τον πατέρα και το ισχυρό πρότυπο που εκείνος δημιουργεί. Την πάλη αυτή που συμβαίνει ανάμεσα στο αντρικό και το γυναικείο πρότυπο, μέσα στον ψυχισμό της Άννας, την πληροφορούμαστε από το ημερολόγιο που κρατάει η ίδια και το έχει ονομάσει Χάρη, για να μπορεί να του μιλάει σαν να είναι το ίδιο τότε άντρας και τότε γυναίκα, ανάλογα με τα εξωτερικά της βιώματα. Προχωρώντας στη συνέχεια της ιστορίας, στο βιβλίο Ένα-ένα-τέσσερα, συναντούμε την Άννα στην ογδόη Γυμνασίου, μια δεκαοχτάχρονη κοπέλα, που έχει έρθει στην Αθήνα με όλη την οικογένεια εκτός από τον πατέρα της, που θα έρθει αργότερα. Οι βασικοί ήρωες παραμένουν οι ίδιοι, ενώ έρχεται να προστεθεί η Μαίρη, η καλή φίλη της Άννας και για τη συνέχεια της ζωής της. Μέσα από τις σκέψεις της ίδιας της ηρωίδας, τη βλέπουμε να κάνει μία αναδρομή στα προηγούμενα χρόνια και διαπιστώνουμε πως ο πατέρας εξακολουθεί να κατέχει τον πρώτο ρόλο στην καρδιά και το μυαλό της. Σύμφωνα με τον Freud, η ανάπτυξη της προσωπικότητας έχει ολοκληρωθεί με το τέλος της εφηβείας (Παρασκευόπουλος, 1985:52), όπου και επανέρχονται οι απωθημένες αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας. Αυτό συμβαίνει και με τους μύθους, οι οποίοι, ενώ δεν έχουμε καμία γραπτή μαρτυρία γι' αυτούς, εμφανίζονται ως εκφράσεις και επιθυμίες του παρελθόντος, σε «μια πιο ώριμη περίοδο» (Abraham, 1965:35-36). Και η προσωπικότητα της Άννας έχει ολοκληρωθεί. Είναι μια κοπέλα με κατασταλαγμένες ιδέες, με τις φιλίες της, τη

«γυναικεία» πλέον συμπεριφορά της.

Χωρίς να σημειώνεται κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο διάστημα αυτό, περνάμε στο τέλος της ιστορίας της Άννας, με το βιβλίο Κάτω απ' την καρδιά της. Εδώ έχουμε την κορύφωση της αγάπης της προς τον πατέρα της και πόσο την επηρέασε η σχέση αυτή. Τη βλέπουμε παντρεμένη με έναν άντρα, σχεδόν είκοσι χρόνια μεγαλύτερό της, ένα υποκατάστατο της πατρικής αγκαλιάς, που ακόμη την είχε τόσο ανάγκη, αν και ήταν έγκυος κι η ίδια. Ακούμε αυτό το αγέννητο μωρό να λέει: «Α, ο μπαμπάς της μαμάς. Να καταλάβεις, ο μπαμπάς ο δικός μου δεν τολμούσε να τον πιάσει στο στόμα του, όταν μάλωνα με τη μαμά και της πετούσε διάφορα για το σόι της. Γιατί ήξερε ότι δεχτεί θα ήταν το δέλος. Κι ήταν έξυπνος ο μπαμπάς όπως είπα. Μπορεί να ζήλευε κρυφά τον παππού Τιμολέοντα για τη λατρεία που του είχε η μαμά, αλλά καταλάβαινε επίσης ότι, αν δεν υπήρχε αυτή η λατρεία, η μαμά ίσως να μη διάλεγε ποτέ της ένα μεγάλο σαν αυτόν για άντρα της. Είναι το 'Σύμπλεγμα της Ηλέκτρας', που λένε. Γι' αυτό κι όταν έλεγε η μαμά 'Ο πρώτος άντρας της ζωής μου είναι ο μπαμπάς μου!', εκείνος συμπλήρωνε επίσημα και πολύ σοφά 'Εξαιρέτος άνθρωπος!'» (σ. 75).

Η οικογένεια του άντρα της Άννας είναι η κλασική αριστοκρατική οικογένεια, που, παρά τους αρχικούς ενδοιασμούς, αποδέχεται τη νεαρή επαναστάτρια νύφη τους. Συνεχίζεται το ίδιο μοτίβο, η ίδια ατμόσφαιρα, με τους ίδιους βασικούς χαρακτήρες. Προστίθεται ο σύζυγος της Άννας, που σε πολλά σημεία λειτουργεί ως υποκατάστατο του πατέρα. Ο ίδιος δεχτεί αυτό και πολύ δείχνει να τον ικανοποιεί. Έχει κι ο ίδιος ανάγκη να επιβεβαιωθεί σαν πατέρας, μια και σαν σύζυγος, την πρώτη φορά, απέτυχε – ήταν χωρισμένος κι είχε ήδη ένα γιο απ' τον πρώτο του γάμο, εννιά χρονών. Αυτός ο γιος, όπως κι ο πρώτος πραγματικός γιος της Άννας είναι και οι δύο στραμμένοι ερωτικά προς αυτήν. Στη δεύτερη περίπτωση, έχουμε ένα νέο καθαρό Οιδιπόδειο σύμπλεγμα σε εξέλιξη. Στην πρώτη, όμως, περίπτωση, είναι ένα λανθάνον, θα λέγαμε, Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, γιατί ο νεαρός γιος δεν είναι δικός της, άρα θα μπορούσε να υπάρχει πραγματικό ερωτικό σκίτημα, κάτι που η Άννα καταπολέμησε με άμεσο και ορθό τρόπο, χωρίς ο άντρας της να μπλεχτεί.

Η λύση του συμπλέγματος της Ηλέκτρας για την Άννα δε θα έρθει ποτέ. Ακόμα κι όταν χάνει τον αγαπημένο της πατέρα, το αντικείμενο της ερωτικής της αγάπης, ακόμα κι όταν η ίδια γίνεται μητέρα για δεύτερη φορά, ακόμα κι τότε, θα έχει στο νου της τα λόγια του φιλολόγου της, όταν την αποχαιρετούσε: «Είσαι ΚΑΙ παιδί. Τώρα μεγαλώνεις. Δεν είναι εύκολο να μεγαλώσεις. Μόνο προσπάθησε να κρατήσεις το παιδί μέσα σου, Άννα. Μην αφήσεις κανένα να σου το σκοτώσει. Κανέναν. Είσαι ΚΑΙ παιδί. Πάντα θα είσαι ΚΑΙ παιδί. Να το θυμάσαι αυτό. Όσο μεγάλη κι αν γίνεις. Μου το υπόσχεσαι;» (Στο γυμνάσιο, σ. 117). Ποτέ δεν ξέχασε την υπόσχεσή της. Ποτέ δε σκότωσε το παιδί μέσα της. Μόνο που αυτό το παιδί είχε ανάγκη από έναν αιώνιο πατέρα, μια που η μητέρα δεν έδειξε την αρμόζουσα τρυφερότητα και στοργική συμπεριφορά. Κι αυτός ο πατέρας θα συνεχίσει να υπάρχει στο πρόσωπο του άντρα της, για να μπορεί η ίδια να νιώθει ασφάλεια στην πορεία της ζωής της. Αξίζει να σημειώσουμε ότι σε κάθε μία φάση της ζωής της, στην ουσία, σε καθένα από τα βιβλία που αναφέραμε, υπήρχε κοντά στην Άννα και μία αντρική φιγούρα εκτός του πατέρα της. Στο πρώτο βιβλίο, τ' αυγουσιτιάτικο φεγγάρι, συναντούμε το Γιώργο, το συμμαθητή της Άννας, που δείχνει φανερά τη συμπάθειά του προς αυτή. Εκείνη αρνείται να τη δει, μια και αρνείται την ίδια τη φύση της.

Στο δεύτερο βιβλίο, Στο γυμνάσιο, ο Γιώργος έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Είναι κάτι που σχεδόν το επιλέγει ο ίδιος, μια και, για γίνει αποδεκτός από τους υπόλοιπους συμμαθητές του, που δε βλέπουν την Άννα σα γυναίκα λόγω της αδύνατης κατατομής της, δείχνει να συμφωνεί κι αυτός, κάτι, βέβαια, που την πειράζει, μια και η εσωτερική της ωρίμανση και η κοριτσιίστικη εφηβεία έχουν αρχίσει να ριζώνουν για τα καλά. Στην περίπτωση αυτή, διαφαίνεται μία εσωτερική πάλη ανάμεσα στο Εκείνο (Id) και το Υπερεγώ (Superego) του Γιώργου. Από τη μια, η Άννα είναι πάντα η μεγάλη του αδυναμία, αλλά, από την άλλη, ο κοινωνικός του περίγυρος, που περιστοιχίζεται από τα συνομήλικα αγόρια-συμμαθητές του, δεν την αποδέχεται σαν ολοκληρωμένη γυναίκα και την περιπαίζει, κι έτσι αναγκάζεται κι ο ίδιος να συμμετέχει. Με το μηχανισμό της απώθησης και της εκλογίκευσης, το Εγώ του προσπαθεί να φέρει μια ισορροπία. Απωθεί από το συνειδητό του Γιώργου την αγάπη του για την Άννα και μαζί μ' αυτή και την ομορφιά που έβλεπε σ' αυτήν παλιά, στο Δημοτικό. Έτσι, βρίσκει λογικοφανείς δικαιολογίες για τα πειράγματά του, κάτι, βέβαια, που θα έχει ως αποτέλεσμα την απομάκρυνσή της απ' αυτόν: « - Άσ' την, μωρέ, το κολοκυθοβούλωμα! είπε κι ο... Γιώργος. - Κολοκυθοβούλωμα είσαι και φαίνεσαι! Διπλάρακια! του πέταξε η Άννα» (σ. 57). Η αντρική φιγούρα που ποζάρει δίπλα στην Άννα, σ' αυτό το βιβλίο, είναι ο συμμαθητής της ο Μάριος, μια αντρική φιγούρα, όμως, υπό αμφισβήτηση, θα λέγαμε. Ο Μάριος είναι ο εκλεπτυσμένος νεαρός, που όλοι τον θεωρούν «αδερφή», λόγω της ευγενικής φύσης του, που κάθε άλλο παρά άντρα δείχνει, μέσα στην τότε ανδροκρατούμενη κοινωνία. Δεν τον πειράζει ο τίτλος που του έχουν προσάψει, γιατί έτσι μπορεί να πλησιάσει την Άννα, να τη βοηθήσει στα μαθηματικά, που είναι άριστος. Αντιδρά απέναντι σ' αυτούς που τον κοροϊδεύουν, με το να τους αφήνει να πιστεύουν ό,τι τους αρέσει. Με το διανοουμενισμό του προσπαθεί να γοητεύσει την Άννα, αδιαφορώντας για τους άλλους. Η ειρωνεία είναι ότι η Άννα τον πλησιάζει γιατί πιστεύει κι αυτή ότι η φύση του είναι πιο πολύ γυναικεία παρά αντρική. Δε θέλει κοντά της άντρες, εκτός, πάντα, από τον πατέρα της. Όταν ο Μάριος της εξομολογείται τον έρωτά του, πέφτει από τα σύννεφα, αρνείται σ' αυτούς που τον κοροϊδεύουν, με το να τους αφήνει να πιστεύουν ό,τι τους αρέσει. Με το διανοουμενισμό του προσπαθεί να γοητεύσει την Άννα, αδιαφορώντας για τους άλλους. Η ειρωνεία είναι ότι η Άννα τον πλησιάζει γιατί πιστεύει κι αυτή ότι η φύση του είναι πιο πολύ γυναικεία παρά αντρική. Δε θέλει κοντά της άντρες, εκτός, πάντα, από τον πατέρα της. Όταν ο Μάριος της εξομολογείται τον έρωτά του, πέφτει από τα σύννεφα, αρνείται σ' αυτούς που τον κοροϊδεύουν, με το να τους αφήνει να πιστεύουν ό,τι τους αρέσει. Με το διανοουμενισμό του προσπαθεί να γοητεύσει την Άννα, αδιαφορώντας για τους άλλους. Η ειρωνεία είναι ότι η Άννα τον πλησιάζει γιατί πιστεύει κι αυτή ότι η φύση του είναι πιο πολύ γυναικεία παρά αντρική. Δε θέλει κοντά της άντρες, εκτός, πάντα, από τον πατέρα της.

Στο τρίτο βιβλίο, Ένα-ένα-τέσσερα, όπου αρχίζει να λειτουργεί και να σκέφτεται πιο γυναικεία, κάνει παρέα με το Σπύρο, που της τον γνώρισε η αδερφή της. Είναι μόλις δυο χρόνια μεγαλύτερός της, γι' αυτό και η Άννα τον θεωρεί συνομήλικό της! Θα τη γοητεύσει κάποιος άγνωστος «ψηλός μελαχρινός», που έβλεπε τυχαία στο ασανσέρ για τα αγγλικά της. Και στο τέλος του βιβλίου, θα δείξει ότι της άρεσε ο φοιτητής που την έσωσε από τον κλοιό του συλλαλητηρίου, ο Άγγελος. Βλέπουμε ότι ανεβαίνει η ηλικία στους άντρες, που θα μπορούσαν κάπως να της αρέσουν. Μόνο ένα υποκατάστατο του πατέρα θα μπορούσε να την αποσπάσει απ' αυτόν. Έτσι, στο τέταρτο και τελευταίο βιβλίο της ιστορίας της, στο Κάτω από την καρδιά της, τη βλέπουμε παντρεμένη με έναν άντρα τόσο μεγαλύτερό της. Δεν τη νοιάζει που είναι χωρισμένος ούτε που έχει άλλο παιδί. Αρκεί που έχει γκρίζα μαλλιά και βλέπει σ' αυτόν τον πατέρα της.

Σε ολοκληρωτή τη ζωή της, το Εγώ της παλεύει να φέρει την ισορροπία, ανάμεσα στην επαναστατική φύση της και την καθεστηκυία τάξη της κοινωνίας, όπου ζει και μεγαλώνει. Όλες οι δραστηριότητες του ψυχισμού της περνούν από τη λογοκρισία του Εγώ. Συνεχώς, βρισκόταν σε άμυνα. Αντιδρούσε με το δικό της τρόπο και δεν επέτρεπε σε κανένα να επέμβει στον τρόπο σκέψης της, παρά μόνο στον αγαπημένο της πατέρα.

II. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ CARL ROGERS

Έχοντας δει αναλυτικά τα τέσσερα λογοτεχνικά μυθιστορήματα της Βούλας Μάστορη, που περιγράφουν την ιστορία της Άννας, θα προσπαθήσουμε τώρα να ερμηνεύσουμε τις βασικές συμπεριφορές μέσα από το σύνολο των κειμένων, σα να πρόκειται για ένα ενιαίο έργο. Στην ουσία, εξάλλου, έχουμε να κάνουμε με μία ιστορία, του νεαρού κοριτσιού και της οικογένειάς της, από την ηλικία του Δημοτικού ως την ηλικία των εικοσιεπτά χρόνων, περίπου, ενώ έχει γίνει και η ίδια μητέρα.

Ολόκληρη η ζωή της Άννας είναι μια πορεία προς την αυτοπραγμάτωση. Είναι μια πορεία μέσα σε ένα περιβάλλον, όπου η ίδια θέτει τους δικούς της όρους. Το βλέπει με τα δικά της μάτια και δε δέχεται να συμβιβαστεί με ό,τι της προσφέρεται, αν αυτό δεν είναι μέσα στα δικά της πλαίσια. Ο ιδανικός εαυτός είναι η εικόνα που θα ήθελε να παρουσιάζει η Άννα, διαφορετική σε διαφορετικές στιγμές της ζωής της, ανάλογα με το πόσο μεγάλη αξία αποδίδει η ίδια σ' αυτές, αλλά κι οι συνομήλικοι κι εκείνοι τους οποίους εκτιμά ιδιαίτερα. Η ζωή της είναι πραγματικά μια ενεργητική και αναπτυξιακή διαδικασία, που την οδηγεί σταδιακά προς την ωριμότητα (Rogers, 1961:35).

Η ανάγκη της για θετική εκτίμηση και θετική αυτοεκτίμηση είναι διάχυτη. Αρχικά θέλει να την αποδεχτούν τα αγόρια και το καταφέρνει. Γίνεται, μάλιστα, και αρχηγός τους. Αλλοιώνει, έτσι, την πραγματική εικόνα του εαυτού της, στην προσπάθειά της να επιστρατεύσει διάφορες μορφές αμυντικής συμπεριφοράς, προκειμένου ο ψυχισμός της να αποφύγει το άγχος από την ασυμφωνία της εσωτερικής με την εξωτερική πραγματικότητα (Παρασκευόπουλος, 1988:116). Η εξωτερική πραγματικότητα αντιστοιχεί στην πραγματικότητα των δεκαετιών '50 με '70, με την αυστηρή κοινωνική πειθαρχία και τους αυστηρά δεδομένους και ξεκαθαρισμένους ρόλους των δύο φύλων. Η εσωτερική πραγματικότητα είναι ο επαναστατημένος χαρακτήρας της Άννας, που πρέπει να καταφέρει και την ίδια να ικανοποιεί, αλλά και το περιβάλλον που την περιορίζει. Και μέσα απ' αυτή την προσπάθεια να εισπράττει τη θετική αναγνώριση και την αποδοχή απ' όλους.

Η αποδοχή αυτή, με το πέρασμα του χρόνου, θα λειτουργήσει θετικά στην ίδια και θα τη βοηθήσει και να ενεργεί, αλλά, κυρίως, να σκέφτεται θετικά, ιδιαίτερα για τον εαυτό της. Και η σκέψη από μόνη της είναι μια μορφή συμπεριφοράς που, πολλές φορές, περιγράφεται ως εσωτερικός διάλογος, ο οποίος, με τη σειρά του, παρέχει κανόνες που μπορούν να κατευθύνουν την πορεία των αντιδράσεων του ίδιου του ατόμου. Η σκέψη ως μορφή συμπεριφοράς μαθαίνεται με τον ίδιο τρόπο που μαθαίνεται και οποιαδήποτε άλλη μορφή συμπεριφοράς (Ζαφειροπούλου, 2000:266-267). Ο εσωτερικός διάλογος των σκέψεών μας είναι ένα δώρο που μας προσφέρεται από την κοινωνία, από το επικοινωνιακό κοινωνικό περιβάλλον, όταν αυτό μας μιλά, μας ζητά να περιγράψουμε τη συμπεριφορά μας και να ενισχύσει τις λεκτικές συμπεριφορές αυτοπεριγραφής (Ζαφειροπούλου, 2000:269).

Με την Άννα, αυτό που συμβαίνει είναι ότι, ενώ φαίνεται να βρίσκεται σε μια κατάσταση ασυμφωνίας και προσπαθεί συνεχώς να αμύνεται για να αποδεικνύει το δίκιο της, παλεύει για την αυτοπραγμάτωση και σταδιακά οδηγείται προς την επίτευξή της. Το κοινωνικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο μεγαλώνει, δεν ταιριάζει με το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο θα ήθελε η ίδια να μεγαλώσει. Αυτό την κάνει να δημιουργεί δικούς της τρόπους συμπεριφοράς και δικά της στεγανά, σαν μέσο άμυνας απέναντι σ' αυτό που δεν της αρέσει. Όσον αφορά στο οικογενειακό περιβάλλον, τα πράγματα είναι κάπως διαφορετικά. Δε δείχνει απογοητευμένη από την ατμόσφαιρα του σπιτιού της, γιατί έχει αυτό που χρειάζεται, την αγάπη του πατέρα της. Ο πατέρας την αποδέχεται σαν προσωπικότητα. Τη λατρεύει και της το δείχνει σε κάθε ευκαιρία. Ακόμα κι όταν η Άννα κάνει κάτι που δε θα τον βρει απόλυτα σύμφωνο, έχει ένα μοναδικό τρόπο να της το δείχνει, παράλληλα πάντα με την αγάπη του: «- Πουλάκι μου, δεν κάνει να ξαναπάς εκεί... Είναι επικίνδυνο...», είπε τελικά με δυσκολία ο Ψάλτης» (Τ' αυγουσιτάτικο φεγγάρι, σ. 76). Η Άννα εισπράττει αυτό που έχει ανάγκη. Τη συναισθηματική αναγνώριση από τον πατέρα, ο οποίος την εκτιμά και η ίδια το ξέρει. Η μητέρα την αγαπάει, αλλά δεν της το δείχνει. Αντίθετα της δείχνει μία μη αποδοχή και συνεχώς φαίνεται να κριτικάρει τη συμπεριφορά της. Ούτε της δείχνει ποτέ τρυφερότητα και στοργή. Αυτό, σύμφωνα με το Rogers, είναι αποτέλεσμα της χαμηλής αυτοεκτίμησης της μητέρας (Pervin & John, 1999:261). Ένα παιδί φαίνεται να επηρεάζεται στην κρίση του για τον εαυτό του, μέσω της λεγόμενης ανακλώμενης αξιολόγησης, κατά την οποία υιοθετεί τις απόψεις σημαντικών γι' αυτό προσώπων, όπως είναι οι γονείς (Pervin & John, 1999:260). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Άννα δέχεται αβίαστα την κριτική της μητέρας, έχοντας την αγάπη του πατέρα σαν αντίβαρο. Αυτές οι δύο αντικρουόμενες γονικές εκφράσεις δημιουργούν μια εσωτερική συγκρουσιακή κατάσταση στο νεαρό κορίτσι, με εμφανή αποτελέσματα. Από τη μια, ο γάμος της με τον κατά πολύ μεγαλύτερο της άντρα, κι από την άλλη, η αποσιώπηση των ονείρων της, που ήθελε να σπουδάσει («... Εγώ θέλω να σπουδάσω» Ένα-ένα-τέσσερα, σ. 74) αλλά δεν το έκανε. Κι αυτό, γιατί, εσωτερικοποιώντας την εικόνα που της δημιουργήσε η μάνα της σε όλη τη διάρκεια της ζωής της, χωρίς, βέβαια, και η ίδια να έχει αυτή την πρόθεση, δεν ολοκλήρωσε το όνειρό της, γιατί η αντίληψη που σχημάτισε για τον εαυτό της, δεν της επέτρεψε να παλέψει για την πραγματοποίησή του. Αντίθετα, βιάστηκε να γίνει η ίδια μητέρα, για να δώσει στα παιδιά της όλη τη στοργή που η ίδια δε γνώρισε από τη δική της μητέρα. Ο χαρακτήρας της, παρόλα αυτά, έμεινε αλώβητος. Η δημοκρατική πρακτική που βίωσε από τον πατέρα, τη βοήθησε στην ανάλογη συμπεριφορά της στο δικό της σπίτι. Η αγάπη που δείχνει για τη νέα οικογένεια είναι μεγάλη. Καθημερινά αναλώνεται για το καλύτερο δυνατό, χωρίς να ξεχνάει, βέβαια, το δικό της πατέρα. Η ιστορία τελειώνει με το θάνατο του αγαπημένου αυτού προσώπου, γιατί σ' αυτό το σημείο τελειώνει και η παιδικότητα της Άννας. Τελειώνει το πρώτο μέρος, θα λέγαμε, της ζωής της. Τώρα, η ίδια θα πορευτεί με την οικογένειά της, με βοηθό την κληρονομιά που εισέπραξε από την πατρική της οικογένεια. Μια κληρονομιά, που δε θα την αφήσει ποτέ μόνη.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Όταν διαβάσει κανείς ένα λογοτεχνικό κείμενο, δε φαντάζεται τον πλούτο των πληροφοριών που μπορεί να εισπράξει, σε διαφορετικούς τομείς. Η λογοτεχνία είναι ένας χώρος, όπου οι δημιουργοί αναπτύσσονται τα θέματά τους και εκφράζουν γι' αυτά τις απόψεις τους, με το δικό του μοναδικό τρόπο ο καθένας. Ο επικοινωνιακός χαρακτήρας της λογοτεχνίας δημιουργεί ανάμεσα στο κοινό, στο έργο και στο συγγραφέα μια σχέση διαλόγου και δυναμικού γίνεσθαι (Jauss, 1995:51). Γιατί, πέρα από την επίδραση της Παιδικής Λογοτεχνίας στη διεύρυνση του λεξιλογίου του παιδιού, βασικό στοιχείο αποτελεί και η ανάπτυξη του επικοινωνιακού λόγου (Τσιλιμένη, 2003:153). Οι ίδιοι οι νεαροί αναγνώστες, όταν ταυτίζονται με τους χαρακτήρες μιας ιστορίας, τους δίνεται η ευκαιρία να κατανοήσουν τα συναισθήματα των άλλων, που είναι όμοια ή και εντελώς διαφορετικά από τα δικά τους. Θα παρακολουθήσουν δράσεις και αντιδράσεις,

συμπεριφορές και καταστάσεις (Καρπόζηλου, 2002:74), που θα τους προβληματίσουν και, ίσως, τους ωριμάσουν. Διαμορφώνεται, έτσι, η προσωπικότητά τους, αλλά, πολλές φορές, και η σχέση τους με τους άλλους. Η προσωπικότητα της μικρής ηρωίδας, της Άννας, αλλά και των άλλων χαρακτήρων αυτών των τεσσάρων μυθιστορημάτων της Βούλας Μάστορη, ήταν και το αντικείμενο μελέτης που αναπτύχθηκε στο παρόν άρθρο. Σύμφωνα με την Ψυχαναλυτική θεωρία του Freud, η Άννα βιώνει έντονα το Σύμπλεγμα της Ηλέκτρας, νιώθοντας την παρουσία του πατέρα να την ακολουθεί για πολλά χρόνια. Χρησιμοποιεί μηχανισμούς άμυνας για να περάσει από την παιδική ηλικία στην εφηβική και από εκεί στην ενηλικίωση, ενώ η συνείδησή της φαίνεται να προσπαθεί, σε μεγάλο βαθμό, να κρατάει την ισορροπία ανάμεσα στα πιστεύω της και τα πιστεύω της κοινωνικής πραγματικότητας που διανύει. Άλλοι από τους ήρωες τη βοηθούν, στην πορεία της, άλλοι δημιουργούν εμπόδια, που η ίδια προσπαθεί να υπερπηδήσει. Η ίδια η συμπεριφορά της μητέρας δε βοηθά να λυθεί το Σύμπλεγμα της Ηλέκτρας, το οποίο θα σταματήσει απότομα με το θάνατο του αγαπημένου προσώπου-προτύπου.

Σύμφωνα με την Προσωποκεντρική θεωρία του Rogers, η Άννα αγωνίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της να φτάσει στην αυτοπραγμάτωση. Χρησιμοποιεί, κατά την πορεία της, τους μηχανισμούς που θα τη βοηθήσουν, βιώνει το διαφορετικό βαθμό εκτίμησης και τα διαφορετικά συναισθήματα από τους γονείς της, για να μπορέσει, τέλος, να αξιοποιήσει τις δικές τις ψυχικές δυνάμεις, να εκτιμήσει τον εαυτό της και να προσφέρει στη δική της οικογένεια αυτό που εκείνη θεωρούσε σωστό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- * Abraham, K. (1965). «Reve et mythe. Contribution a l' etude de la psychologie collective», in *Psychanalyse et Culture*, Paris, Payot, pp. 5-67.
- * Αμπατζοπούλου, Φ. (1994). «Αυτοβιογραφικός λόγος: Ιστορικοί και μυθιστορηματικοί βίοι στο μυθιστόρημα εφηβείας», *Εντευκτήριο*, 28-29, σσ. 74-88.
- * Αναγνωστόπουλος, Β.Δ. (2001). Η γλώσσα στην προσχολική εκπαίδευση Προφορική επικοινωνία, Ανάγνωση, Γραφή και Γραπτή έκφραση, Αθήνα, Καστανιώτης, 3η έκδ.
- * Αναγνωστοπούλου, Δ. (2002). «Γυναικεία πρόσωπα και δοκιμασία της ενηλικίωσης στα μυθιστορήματα της Βούλας Μάστορη», *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, 27, σσ. 3-5.
- * Buckley, H.J. (1974). *Season of Youth: The bildungsroman from Dickens to Golding*, Harvard University Press.
- * Cole, M. & Cole, S. (2001). Η ανάπτυξη των παιδιών Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία (μτφρ.Μ.Σόλμαν), Ζ. Μπαμπλέκου (επιμ.), Αθήνα, Τυπωθήτω/Γιώργος Δαρδανός.
- * Freud, S. (1992). *Abrege de psychanalyse*, Paris, Presses Universitaires de France.
- * Ζαφειροπούλου, Μ. (2000). Κατανοώντας τη συμπεριφορά μας Ο ρόλος της μάθησης στην πρόσκτηση και εξέλιξη της συμπεριφοράς, Αθήνα, Καστανιώτης, 4η έκδ.
- * Ζερβού, Α. (1993). «Ναυσικά Παρθένος αδμής: Η αφήγηση της κοριτσιίστικης εφηβείας», *Σπουδή στον Όμηρο. Μνήμη Ι.Θ. Κακριδή, Πρακτικά του ΣΤ' Παγκοσμίου Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη*, σσ. 149-175.
- * Hawthorn, J. (2002). Ξεκλειδώνοντας το κείμενο, Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας (μτφρ.Μ.Αθανασοπούλου), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- * Ήγκλετον, Τ. (1996). Εισαγωγή στη θεωρία της Λογοτεχνίας (μτφρ.Μ. Μαυρώνας), Αθήνα, Οδυσσεάς.
- * Jauss, H.R. (1995). Η Θεωρία της Πρόσληψης, Τρία μελετήματα (μτφρ.Μ. Πεχλιβάνος), Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- * Καρπόζηλου, Μ. (2002). Το παιδί στη χώρα των βιβλίων, Αθήνα, Καστανιώτης.
- * Μάστορη, Β. (2001). Ένα-ένα-τέσσερα, Αθήνα, Πατάκης, 9η έκδ.
- * Μάστορη, Β. (2002). Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι, Αθήνα, Πατάκης, 12η έκδ.
- * Μάστορη, Β. (2003). Στο γυμνάσιο, Αθήνα, Πατάκης, 19η έκδ.
- * Μάστορη Β. (2003). Κάτω απ' την καρδιά της, Αθήνα, Πατάκης, 9η έκδ.
- * Μπωβουάρ, Σ.Ν. (1979). Το Δεύτερο Φύλο (μτφρ.Κ.Σιμόπουλος), Αθήνα, Γλάρος.
- * Nikolajeva, M. (1995). *Aspects and Issues in the History of Children's Literature*, International Research Society for Children's Literature, Connecticut, London, Greenwood Press, Westport.
- * Nikolajeva, M. (2002). *The Rhetoric of Chatacter in Children's Literature*, Maryland and London, The Scarecrow Press, Inc., Lanham.
- * Nikolajeva, M. (2005). *Aesthetic Approaches to Children's Literature An Introduction*, Maryland Toronto Oxford, The Scarecrow Press, Inc., Lanham.
- * Nodelman, P. (1992). *The Pleasures of Children's Literature*, New York & London, Longman.
- * Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (1985). Εξελικτική Ψυχολογία, Τόμος 1, Αθήνα, Γρηγόρης.
- * Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (1988). Κλινική Ψυχολογία, Αθήνα, Γρηγόρης.
- * Pervin, L.A. & John, P.O. (1999). Θεωρίες Προσωπικότητας, Έρευνα και εφαρμογές, (μτφρ.Α.Αλεξανδροπούλου & Ε.Δασκαλοπούλου), Αθήνα, Τυπωθήτω/Δαρδανός.
- * Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*, Boston, Houghton Mifflin.
- * Rogers, C. (1978). *Carl Rogers on personal power*, New York, Dell.
- * Σαχίνης, Α. (1983). Το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, Η σύγχρονη πεζογραφία μας, Αθήνα, Εστία.
- * Suleiman, S.R. (1983). *Le roman a these ou l' autorite fictive*, Paris, PUF.
- * Τσιλιμένη, Τ. (2003). Οι μικρές ιστορίες κατά την εικοσαετία 1970-1990 Γραμματολογική, παιδαγωγική και γλωσσική εξέταση, Αθήνα, Καστανιώτης.
- * Φρόντ, Α. (1978). Το Εγώ και οι Μηχανισμοί Άμυνας, (μτφρ.Θ.Παραδέλλης), Αθήνα, Καστανιώτης.
- * Φρόντ, Σ. (χ.χ.). Η τεχνική της ερμηνείας των ονείρων (μτφρ.Δ.Π.Κωστέλενος), Αθήναι, Ν. Δαμιανός.
- * Wellek, R. & Warren, A. (1984). *Theory of Literature*, A Harvest/HBJ Book, San Diego, New York, London, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers.